

Od »helebarde v rebra« do »duševnega terorizma«: Ivan Tavčar in cenzura

Marijan Dovič

ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede,
Novi trg 2, SI 1000 Ljubljana, marijan.dovic@zrc-sazu.si

Razprava obravnava Tavčarjeva najvidnejša soočenja s cenzuro. Najprej oriše njegove posredne stike z njo: obravnavo novele »Vita vitae meae« (1883) v dunajskem parlamentu leta 1889, afero ob Trdinovih »Hrvaških spominih« (1885–1887) v Tavčar-Hribarjevi reviji *Slovan* ter satiro *4000* (1891), v kateri je Tavčar odmevno karikiral model (klerikalno) cenzurirane prihodnosti. Pozneje se je Tavčar soočil tudi z uradno cenzuro: leta 1900 je kot deželni poslanec protestiral zoper ljubljansko gledališko cenzuro zaradi prepovedi uprizoritve *Tugomerja*, med letoma 1914 in 1917 pa se je kot pravnik angažiral ob zaplembi Masljevega *Gospodina Franja* (1913) in razpustitvi Slovenske matice.

The article examines Ivan Tavčar's most prominent confrontations with censorship. First, his indirect encounters with censorship are outlined: the examination of the short story "Vita vitae meae" (1883) in the Vienna Parliament in 1889, the affair surrounding Janez Trdina's "Croatian Memories" (1885–1887) in Tavčar's magazine *Slovan*, and the satire *4000* (1891), in which Tavčar caricatured the model of a (clerically) censored future. Later, Tavčar was also confronted with official censorship: in 1900, as a regional deputy, he protested against the theater censorship in Ljubljana for banning the performance of *Tugomer*, and between 1914 and 1917, as a lawyer, he passionately campaigned against the confiscation of Fran Maselj's novel *Mr. Franjo* (1913) and the dissolution of the Slovenian Matica.

Ključne besede: Ivan Tavčar, cenzura, »Vita vitae meae«, *4000*, uprizoritev *Tugomerja*, Slovenska matica

Keywords: Ivan Tavčar, censorship, "Vita vitae meae", *4000*, staging of *Tugomer*, Slovenian Matica

V dolgem 19. stoletju praktično ne najdemo pomembnega slovenskega literata, katerega ustvarjanja ne bi na ta ali oni način zaznamovala cenzura.¹ Ta ugotovi-

¹ Pregledno o cenzuri v dolgem 19. stoletju prim. zbornik ob nedavni razstavi v NUK (Dovič 2023a). Razprava je nastala v okviru raziskovalnega projekta »Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju« (J6-2583) in raziskovalnega programa »Literarnozgodovinske, literarnoteoretične in metodološke raziskave« (P6-0024), ki ju iz državnega proračuna sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

tev velja tudi za Ivana Tavčarja. Kot pravnik in časnikar se je »visoški gospod« zelo dobro zavedal uradnih cenzurnih omejitev svojega časa, hkrati pa se je kot iskrič in strasten polemik nenehno zapletal v verbalne konflikte, zaznamovane z vprašanjem svobode izražanja. S te plati so zanimive njegova obramba Gregorčiča in Aškerca (ter nasploh polemika z Mahničevim klerikalizmom), a tudi afere ob noveli »Vita vitae meae«, koncu *Slovana* in izidu satire *4000*, ki so obravnavane v nadaljevanju. Kot bomo videli, v nasprotju z deli mnogih pisateljskih kolegov Tavčarjeva dela nikdar niso bila neposredni predmet uradne cenzure. Pa vendar se je Tavčar kot javna oseba, pravnik in liberalni politik vsaj v dveh primerih odločno soočil tudi s cesarsko cenzuro – in sicer ob prepovedi uprizoritve *Tugomerja* ter ob aferi z romanom *Gospodin Franjo* in sankcijah zoper Slovensko matico.

»Vita vitae meae« (1883) in parlamentarna afera

Zaplet ob Tavčarjevi zgodovinski noveli »Vita vitae meae« (1883) na prvi pogled ne sodi v kroniko srečevanj slovenskih literatov z uradno cesarsko cenzuro. Novela je resda burila duhove že ob izhajanju – ni ugajala mnogim (slovenskim) katolikom, vznemirjala pa je tudi kranjske Nemce, zlasti protestante. Medtem ko je Tavčar z zaključkom katolike načelno pomiril, je zamera v nemškem taboru ostala. Vnovič je privrela na dan z nekajletnim zamikom, leta 1889, ko je novela pristala nikjer drugje kot v dunajskem parlamentu – skupaj s Trdinovimi »bajkami«, ki so bile kot dokaz o zatiranju kranjskih Nemcev na dnevnem redu poslancev že dve leti prej (prim. Dović 2023; Logar 1955: 372–375). Ta nenavadna okoliščina terjja, da si zgodbo ogledamo nekoliko podrobneje.

Tavčar je novelo »Vita vitae meae« pisal leta 1882, izhajala pa je spomladi 1883 v *Ljubljanskem zvonu*. Pripoved je postavljena v konec 16. stoletja, ko so katoliki v Poljanski dolini z vsemi sredstvi dušili zadnje preostanke protestantizma. Ljubljanski škof Joannes Tavčar in njegova družčina, ki potujejo iz Škofje Loke čez Poljane, so prikazani kot goreči nasprotniki luteranstva, ki protestante razumejo kot strupeno seme in »satanove naslednike«, s katerimi je treba dokončno obračunati. Ni dvoma o tem, da je do katoliškega nasilja nad »krivoverci« pripovedovalec neizprosno kritičen. A obenem ni mogoče spregledati, da so tudi protestanti – zlasti domačin Jurij Kosem (Cosemus), ki se kot učenec »krivega preroka« Trubarja vrne v Poljansko dolino – prikazani vse prej kot v bleščeči luči. Jurijev predrzni nagovor katoliški družчини na začetku novele je izliv »histeričnega žolča«: škofa označi za »rimokatoliške nečistnice nečistega hlapca«, ki ga bo zadela »šiba božja«, da se bo zastudil samemu »peklenskemu očetu« in ga bodo »požgali plameni čistega evangelija« (Tavčar 1966: 162). Ko

vročekrvneža vržejo v vodo, ta strastno rešuje Biblijo iz vrtincev in jo pritisne k ustom – z vzklikom »vita vitae meae«, ki se potem na ključnih mestih novele še dvakrat ponovi. Dolina je polna nestrpnosti, ki v svojih replikah izražajo skrajno sovražna stališča, medtem ko pripovedovalec ostaja ironično distanciran od »gorečega ognja« na obeh straneh. Tako celota izzveni kot kritika verskega fanatizma oziroma liberalna obsodba »pogubnosti ideoloških strasti in bojev« (Slodnjak 1961: 170). To je seveda značilno razsvetljenska in sekularistična drža, nad katero bi obrvi lahko vzdigovali tako apologeti katolicizma kot protestantizma. A kaj je bilo v pripovedi tisto, kar je najbolj zmotilo (kranjske) Nemce?

Oglejmo si, kaj je o tem 23. marca 1889 v dunajskem parlamentu povedal koroški poslanec baron Armand von Dumreicher (1845–1908). Njegov napad je bil v prvi vrsti usmerjen proti novim šolskim nadzornikom na Kranjskem, ki naj bi bili protinemško naravnani. Zlasti problematičen se mu je zdel Fran Levec, urednik *Ljubljanskega zvona*, obenem pa je bil seveda tarča napada tudi omenjeni leposlovni list in dva izmed njegovih vidnih avtorjev – Janez Trdina, ki naj bi blatil Nemce, in Tavčar, ki naj bi napadal reformacijo in njene pristaše. Dumreicherjev ekspoze, ki ga je v »Listku« *Ljubljanskega zvona* »doslovno« ponatisnil Levec, se začne takole:

Za mesto (šolskega inšpektorja) v deželnem glavnem mestu Ljubljani je bil izbran zglasni urednik neke slovenske revije, ki v svojem hujskanju proti spominu na Anastazija Grüna in obrekovanju nemškega zemljiškega gospostva, v očrnitvi nemškega naroda in v žaljenju cerkvene reformacije ne pozna meja sramu in gnusa. (Anon. 1889: 316, prev. MD)²

Očitki o obrekovanju Grüna in Nemcev letijo zlasti na Trdino in njegove »Bajke«. Toda Dumreicher v nadaljevanju izpostavi neko povsem konkretno mesto iz Tavčarjeve novele: »Ta človek [Levec] kot državni nadzorni organ vstopa v prostore šole, katere učiteljem in učencem je zaželel 'kol po glavi in helebardo v rebra'« (Anon. 1889: 316, prev. MD).³

Koliko je Dumreicherjeva obsodba Tavčarja utemeljena? V noveli »Vita vitae meae« najdemo pripovedovalčev monolog, ki s svojimi protinemškimi poudarki izrazito spominja na podobna mesta v Trdinovih bajkah:

² V izvirniku: »Für dieses Amt (eines Schulinspektors) in der Landeshauptstadt Laibach wurde der berühmte Redacteur einer slovenischen Zeitschrift erkoren, die in ihren Aufreizungen gegen das Andenken Anastasius Grüns und ihren Verleumdungen des deutschen Landadels, in ihren Schmähungen des deutschen Volkes, in ihren Beschimpfungen der Kirchenreformation keine Grenze der Scham oder des Ekels kennt.«

³ V izvirniku: »Dieser Mann betritt als staatliches Aufsichtsorgan die Räume einer Schule, deren Lehrern und Schülern er 'eine Keule auf den Kopf und eine Hellebarde in den Rippen' gewünscht hatte.« Logarjeva objava transkripcije se od te nekoliko razlikuje (prim. Logar 1955: 373).

Ali brusili in pilili so *Nemci potem z neusmiljeno svojo roko* še celi dve stoletji, da se je končno kamen slovenskega rodoljubja vendar le pričel iskriti ter žarke dajati! Ali ob času naše pripovedi so vladali verski čuti poznani svet, in tudi po Slovenskem so ti čuti užigali sovražstvo in tugo ter zatirali vse druge občutke, ker je *ubogo naše ljudstvo, tlačeno in drto po nemških plemičih*, za nove biblične eksperimente bilo kakor nalašč ustvarjeno. (Tavčar 1966: 168, poud. MD)

Toda Dumreicher se ni obregnil ob navedeno mesto, pač pa se je zapičil v izjavo, da se je treba protestantov lotiti s koli in helebardami. Takšno izjavo je v resnici mogoče najti v prvem delu novele – v pogovoru med katoliškim škofom in njegovimi spremljevalci. Oglejmo si kontekst, v katerem je izrečena:

Še le po dolgem molku je vprašal škof: »In kako je zašla kriva vera v te kraje, tako odstranjene od mestnih vplivov?«

»Krivi preroki,« odgovoril je stolni šolaster goreče, »krivi preroki so zatrosili strupena zrna tudi v to dolino, in še celo v Poljanah jih imam nekaj sumljivih ptičev [...] Jaz sem nedolžen in tudi nimam še tiste oblasti, da bi s koreninami vred iztrebil pekla rastline!«

»Ali se z dobro besedo ničesar opraviti ne da?«

»Z dobro besedo, škofovska Vaša milost! *S kolom po glavi ali pa s helebardo v rebra*, to je najboljša beseda za te satanove naslednike!«

»In kako ste do zdaj postopali?« vprašal je škof rahlo.

»Storil sem toliko, kakor nič! Premilostivi moj gospod in škof brižinski je predober in zvezane so mi roke, da niti najmanjšega ne dosežem. Jedenkrat se mi je povedalo, da so bili štirje Poljanci pri Kupljeniku. Poslal sem oboroženo stražo v vas in polovili in povezali so hudobneže. V verige so jih dejali ter bosonoge postavili v potok sredi vasi. In moji hlapci so jih gladili s šibami.« (Tavčar 1966: 158–159, poud. MD)

Dumreicherjeva obtožba, da Tavčar in z njim Levec tu promovirata nasilje nad protestanti, je očitno izkrivljena in manipulativna.⁴ Izjava je položena v usta gorečemu »stolnemu šolastru«, le enemu izmed mnogih likov na obeh straneh, ki v tej noveli izrekajo fanatična stališča – kakšnih posebnih simpatij pa gotovo ne žanjejo. Janko Kersnik je torej v obrambi *Ljubljanskega zvona* pred udarci časnikarske kritike že leta 1888 povsem upravičeno zapisal, da so »hijene« iz »neke dr. Tavčarjeve povesti *brez vsega stika in sklada* iztrgali nekoliko fraz in besed« in iz njih skovali orožje zoper Levca in njegov časopis; upravičeno se razburja nad zaroto »svojadi«, njenimi lažmi, »nesramnem podtikanji in zvijanji« (Boršnik 1966: 424, poud. v izvirniku).

Ko je celotna zadeva 23. marca 1889 naposled prišla pred državni parlament, je torej slovenski poslanec Fran Šuklje 26. marca Dumreicherjeve obtožbe brez težav razmeroma elegantno diskvalificiral (Boršnik 1966: 425–426). Njegov znameniti govor je bil celo separatno tiskan, Dumreicherjev napad

⁴ Mnogo let pozneje je bil Tavčar kot liberalni prvak eden izmed protagonistov postavitve ljubljanskega spomenika Primožu Trubarju.

in Šukljetovo obrambo pa je v peti številki *Ljubljanskega zvona* objavil tudi Levec. Izkazalo se je, da ima urednik več dela z očitki zoper Trdino: medtem ko je nepopustljivega nacionalista z Dolenjske moral braniti s kočljivo diferenciacijo med Nemci in »nemškutarji«, je glede citata iz »*Vita vitae meae*« zadostovala kratka analiza konteksta, v katerem je bila izjava izrečena: Šuklje je prepričljivo pokazal, da je citat ignorantsko ali celo zlonamerno iztrgan iz sobesedila (Anon. 1889: 318).

Trdinovi »Hrvaški spomini« in konec *Slovana* (1887)

V letih med izidom novele »*Vita vitae meae*« in njeno parlamentarno obravnavo se je odvila še ena zanimiva afera, povezana s Tavčarjem, ki ji lahko pripišemo značaj neformalnega pritiska. Njen glavni junak je bil nacionalistični *enfant terrible* Janez Trdina, ki je slovenski prostor razburil že v letih 1850 in 1851 s »Pripovedko o zlati hruški« in »Pretresom slovenskih pesnikov«, tri desetletja pozneje pa je v *Ljubljanskem zvonu* dvigoval prah s svojimi »Bajkami in povestmi o Gorjancih«. Sredi večletne gonje proti bajkam je Trdinovo pisanje povzročilo nov škandal: vzrok zanj so bile domnevne opolzкости v »Hrvaških spominih«, objavljenih v *Slovanu*, panslovansko orientirani liberalni reviji, ki sta jo med letoma 1884 in 1887 izdajala Tavčar in Ivan Hribar. Trdinov kulturnozgodovinski in narodopisni prikaz hrvaškega ljudstva v desetletju Bachovega absolutizma je izhajal skoraj dve leti, od 1. julija 1885 do 20. marca 1887, bralstvo pa ga je večinoma ugodno sprejemalo. V njem Trdina s spominske distance niza pomembne podatke o etnološki, gospodarski in socialni zgodovini sosedov, primerja življenje v obeh polovicah monarhije ter ostro sodi Bachov germanizatorski režim.

»Spomine« pripoveduje mladi učitelj, ki se na Hrvaško uradno odpravi kot državni uslužbenec, a v resnici deluje kot goreč nacionalistični misijonar. V besedilu mrgoli politično nekorektnih izjav zoper oblast, ki nekaj desetletij prej bržkone ne bi mogle nekaznovano iziti v avstrijskem tisku. Toda afere s »Hrvaškimi spomini« ni sprožil Trdinov nacionalizem. Memoari so v *Slovanu* mirno izhajali že več kot leto dni, ko se je začelo zapletati na področju spolne morale. Konec leta 1886 so se namreč začele pojavljati prve Trdinove opazke o spolnosti pri Hrvatih: Trdina sosede denimo hvali, češ da je pri njih mnogo manj »pankrtov«, ki jih na Kranjskem kar mrgoli, poleg tega pa »se na Hrvaškem še ni ukoreninila ostudna navada, da bi hodili fantje vasovat k dekletom pod okna ali celo v spalnice« (Trdina 1951: 132).

Leta 1887 je začel Trdina še več pisati o spolnosti, sodu pa je izbila dno šesta številka, ki je izšla 20. marca 1887. Trdina tu poroča, da so mnoga slavonska

dekleta »strašno nesrečna«, če si ne morejo dobiti ljubimca, in da si kar sama odpravljajo nezaželeno nosečnost:

Ako pa jih ljubezen zavede, da zanosijo, ne zdi se jim to nikaka posebna nezgoda in sramota. Zateko se h kaki ciganki ali ini »zvedenki«, koja jih reši nadloge za majhne denarje. Marsikatera pa si pomaga neki kar sama, dobivši na polju tistega spačka, ki mu pravijo Dolenjci »vrnanji kljun« [...] Še veliko bolj pa slove in se iščejo v ta namen jagode nekega drevesa ali grma [...] Doktor Josip mi je zatrdil, da so prodajali strupe, ki odpravljajo nezreli zarod, celo nekateri brezvestni lekarničarji! (Trdina 1951: 191–192)

Trdina ni obscen, temveč moralističen: ker se Slavonci otepajo naraščaja, dežela drvi v demografsko katastrofo, potujčenje. A četudi njegovega pisanja niso vodile »kosmate« strasti, so se nekaterim ti zapisi zdeli skrajno pohujšljivi. 26. marca 1887 se je v katoliškem *Slovcu* pod psevdonimom Resnicki pojavil piker komentar, ki je Hribarja in Tavčarja zbodel na zelo osebni ravni: Ali izdajatelja lahko mirno dovolita, da Hribarjeva »gospoja« in njena mladež ter Tavčarjeva »nežna nevestica« berejo spomine, ki »mnogo pohujšujejo« – še mnogo bolj kot Trdinove bajke? (Resnicki 1887: 4). Duhovnik Josip Marn, ki se je skrival pod psevdonimom Resnicki, je v notici kritično zbodel tudi duhovnike, ki podpirajo takšno revijo. Hribar in Tavčar sta se drobnega, a natančno merjenega napada ustrašila in v *Slovcu* dva dni pozneje, 28. marca, objavila izjavo v presenetljivo skesanem tonu: »Podpisana lastnika 'Slovana' obžalujeva iskreno, da so se v 6. številki 'Slovanovej' priobčile brez najine vednosti nekatere spodtekljive stvari. Ob enem izjavljava, da bodeva po vsej pravici žaljenemu javnemu mnenju dala ono zadoščenje, katero jedino zamore spraviti madež z lista, ustanovljenega z najboljšimi namerami« (Hribar in Tavčar 1887: 4). Krivdo za incident sta v celoti prevabila na urednika Antona Trstenjaka in razmišljala celo o ukinitvi lista (podrobneje prim. Dović 2024).

Kot je razvidno iz notice v naslednji številki *Slovana*, sta se izdajatelja odpovedala prvotni zamisli, da bi revijo ukinila; Trdinovi spomini naj bi, seveda očiščeni neprimernosti, izhajali še naprej. Hribar je Trdini 5. aprila pisal, da mu ne zameri iskrenosti, pač pa zameri Trstenjaku, »ki je dobro vedel, koliko gimnazijskih dijakov, učiteljskih pripravnikov in pripravnic si je naročilo list. Da to ni berilo za vse tu navedeno čitateljstvo, priznali mi bodete sami in priznali ste že, pišoč, da ne pišete 'hrvaških spominov' niti za nežno mladino, niti za trepetajoče neveste« (Logar 1951: 582). Toda užaljeni Trdina se je odločil pretrgati stike s *Slovanom*. Končni rezultat afere je torej bil, da so »Hrvaški spomini« nehali izhajati in *medias res*, brez slehernega pojasnila bralcem. Urednik Anton Trstenjak, radikalni slovanofil, ni mogel ohraniti svojega položaja: svoj odstop z mesta urednika je objavil v trinajsti številki. S koncem istega leta je *Slovan* za vselej ugasnil – kot sta pojasnila izdajatelja, zaradi previsokih stroškov in dolga.

Satira 4000 (1891) ali trčenje dveh konfliktnih distopij

Med Tavčarjevimi zgodnejšimi literarnimi deli ima izstopajoče mesto satirična povest *4000*, ki je nastala v kontekstu stopnjevanja kulturnega boja in poglobitve političnega razkola med liberalci in klerikalci. Leta 1891 je izhajala v *Ljubljanskem zvonu*, še isto leto izšla kot samostojni tisk in že ob izidu močno razburkala javnost.⁵ Četudi ni bila neposredni predmet cenzuriranja, je z vidika naslovne teme relevantna, saj je Tavčar v njej bleščeče naslikal distopično vizijo skrajno cenzurirane družbe – kot domnevnega ideala svojih političnih nasprotnikov. Pripoved s podnaslovom »Času primerna povest iz prihodnjih dob. Po vzorih dr. Ničmaha napisal dr. Nevésekdó« je poskus literarnega obračuna s slovenskim klerikalizmom. V futuristični distopiji, postavljeni v leto 4000, Tavčar ostro napade klerikalne pretenzije po nadzoru celotne družbe in njenih (sekularnih) ustanov ter hkrati brezobzirno smeši Mahniču pripisane kulturne in politične nazore. Kdo je tarča satire, bralec brez težav spozna tako iz anagrama Ničmah kot iz uvodnega dantejevsko obarvanega popotovanja po onostranstvu, med katerim pripovedovalca vodi angel Azrael: v predpeklju naletimo na drobnega možička, ki v rokah nosi težko metlo in manično briše tlak, a mu pri tem ne prestando kapljajo srage z obraza, vsaka kaplja pa napravi novo liso – bolj ko se trudi, bolj se mu delo množi. Azrael pojasni:

V življenji je sodil in sodil, bruna v svojem očesi pa ni obsodil ne obsojal. Udaril ga je zato Gospod in mu odkazal jedino mesto v predpeklju, da čisti ondu tlak in odpira nebeška vrata dušam, hitečim v naročaj premilostivemu Stvarniku! (Tavčar 1891: 7)

Prvoosebni pripovedovalec v možicu prepozna »doktorja Toneta od zelene Soče«, ki je zdaj »v predpeklenski revščini in zapuščenosti« obsojen na tisočletja sizifovske torture, med katero mora odpirati nebeška vrata celo slovenskim liberalcem (Tavčar 1891: 8).

V nadaljevanju zgodbe oživljeni Nevesekdo-Tavčar pristane v latinizirani teokratski Emoni, ki je tedaj del »papeževe provincije številka LII«. Podoba prihodnosti, ki se mu prikaže, je kaj klavrna: civilizacijske pridobitve so opuščene, elektrika je razglašena za satanski izum, znanost je v zatonu, medicina in zdravništvo ne obstajata več, spolnost je striktno regulirana, na grmadah gorijo krivoverci, v mestu pa vladajo brutalne inkvizicijske komisije, ki ščitijo

⁵ Povest – nekateri jo štejejo za roman, a se zdi bolje ostati pri avtorjevi izvorni žanrski oznaki – je Tavčar pisal sproti; sveže ideje za nadaljevanja je dobival ob tedenskih srečevanjih liberalne družbe v hiši na Bregu. Številni odzivi, ki so se začeli že med izhajanjem, so se vlekli še globoko v 20. stoletje; obudil jih je tudi letošnji ponatis s polemično spremno besedo (Simoniti in Simoniti 2023), ki svari pred restavracijo klerokatoliških načel v sodobnosti.

klerike in njihovo čast. Medtem ko je nemščina zaradi Lutra prepovedana, je slovenščina ponižana na raven dialekta za najnižje sloje. Vseučilišni učitelji so nevedneži, berači na dnu družbene hierarhije, v kateri več velja vsak cerkovnik, pred nadškofom, ki upravlja edino gostilno v mestu, pa se je treba valjati v prahu. Družba je grobo razslojena in najstrožje nadzorovana: na njenem vrhu so pohlepni in pokvarjeni kleriki, roparski elitni sloj, ki živi v izobilju (uvoženo vino, elitna kuhinja) in prešuštvu (dobava izbornih devic).

Emona leta 4000 je družba sovraštva in paranoične ksenofobije: vsakdo je potencialni krivoverec, vsi se medsebojno sumničijo in ovajajo, tujci pa so skrajno sumljivi. V središču te čudaške teokracije, v kateri se množijo asketi in bičarji, je kult »blaženega Antona od Kala« – še ena referenca na Mahniča oziroma njegov psevdonim (Tone od Kala). Na podlagi Antonovih teorij emonski represivni aparat budno nadzira in sankcionira grehe prebivalcev: policija je izročena kapucinom in do obisti korumpirana, enako velja za pravosodje pod vodstvom frančiškanov, kjer kleriki avtomatsko dobivajo sodbe, medtem ko državno pravdnništvo pod nadzorom jezuitov namesto zakonodaje uporablja Biblijo in spise blaženega Antona. V tej totalitarni strahovladi ima cenzura središčno mesto. Najbolj osupljiva zamisel, ki jo najdemo v tem pogledu, je brez dvoma brutalno utišanje ženskega govora:

»Odkar je nadškof Martinus uvêdel najstrožje propise blaženega Antona od Kala – temu je sedaj pol leta – je prepovedana ženskam vsaka govorica. To ti je znano! Moja Meta že pol leta ni izpregovorila niti besedice, toda v sebi je nosila besed na milijone. Povsod so silile na dan zaklenjene te besede, pri očeh, pri ušesih, povsod. Kakó se je zvijala, kakó je vzdihala, kakó je zatezala usta, govoriti pa vender ni smela, ako se ni hotela udeležiti smrtnega greha in ako ni hotela zapasti neusmiljeni inkviziciji proti ženski govorici!« (Tavčar 1891: 38)

Kot se izkaže kmalu zatem, obstaja elegantna rešitev za omenjeno težavo, pripomoček, ki tudi najbolj klepetavim ženskam spretno zamaši usta – in sicer »vsemu olikanemu svetu znana tezalnica, katero je izumil blaženi Antona od Kala« (Tavčar 1891: 86).

Druga značilna situacija, ko Tavčar v pripoved eksplicitno vplete vprašanje cenzure, je proces zoper kaplana Primoža, ki je obtožen oznanjevanja božje besede v domačem (namesto v zapovedanem latinskem) jeziku, za povrhu pa je pri njem najden še nevaren *corpus delicti* – zadnji obstoječi izvod Prešernovih *Poezij*. Medtem ko je Primož med pravosodno farso obsojen na smrt na grmadi, tudi Prešernova zbirka doživi značilni *avtodafé* – lastnoročno jo zažge nadškof:

»Sodbe ne potrebujem nikake. Na podlagi moči, dane mi po Gospodu, sodim in razsodim, naj se bivši kapelan Primož v svarilo hudobnikom in v tolažilo dobrim vérnikom sežgè kakor kos lesa na grmadi sredi polja emonskega! Zajedno ukazujem, da se pregrešna knjiga – in prosímo Bogá, da bi bila zadnja! – sežgè in da se nje pepel raztrese na vse štiri strani svetá! Takó bodi po božji in moji volji! Obsojenca odvedite!« [...]

Ko se zapró vrata za obsojencem, zadnjim zavednim Slovencem, se dvigne nadškof Martinus s sedeža in udari s palico, na katero se je navadno opiral, po deskah, da zamolklo zazveni po vsi dvorani. Hipoma priskočijo strežniki in kanoniki, drug postrežnejši od drugega. Toda strast mu je toliko napela vse žile po osušenem telesu, da brez strežniške moči prileze do mize, kjer ležé poezije Franceta Prešérna. S tresočo roko pograbi stari nadškof staro knjigo, ki se je z umazano in raztrgano vnanjostjo svojo bržkone sama najbolj čudila, kakó je zašla v to belo roko in blizu iskrečih dragih kamenov na prelatovih prstih.

»Anathema sit!« izpregovori nadškof in migne fratrom biričem. Ti so tega namiga že pričakovali in bliskoma uderó iz dvorane po orodje, nalašč pripravljeno za take prilike. Skoro prinesó majhno ognjišče, na katerem plapolá plamen, že prej zanečen. To ognjišče postavijo pred škofa: vse občinstvo, vsi kanoniki z biriči in državnim pravdnikom, vse poklekne in moli Bogá, da je dodelil papeževi provinciji čast in slavo in da je zopet pokončal knjigo, toli škodljivo in hudobno! Svojeročno vrže nató nadškof Martinus knjigo na žareče oglje, da se zvijajoč skoro izgubi v rdečih plamenih. In ko ni belega ostanka o nji, razprostré sivi prelat roke proti stropu in zapoje zmagonôšno: »Te Deum laudamus!« (Tavčar 1891: 67–68)

Tavčarjev satirični obračun je nenavadno oster. Ta ostrina odraža avtorjevo prizadetost zaradi Mahničevih silovitih napadov na liberalne kolege in literate iz duhovniških vrst, zlasti Aškerca in Gregorčiča, pa tudi zaradi razprave »Slovenski realist – dr. Ivan Tavčar« (1890), v kateri goriški teolog na podlagi analize literarnih odlomkov obtožuje Tavčarja, da je glasnik neukrotljive spolne strasti, fatalist, pesimist, komunist, zanikovalec božje previdnosti in obrekovalec duhovništva – skratka, da »nihče na Slovenskem ni krščanstva tako zlobno in premišljeno sramotil« (Mahnič 1890: 380). Užaljeni Tavčar, ki se je vedno štel za (liberalnega) kristjana, se na napad ni odzval z racionalnim diskurzom obrambe, temveč se je nasprotnika lotil z literarno izbrušeno satirično »fantazijo«, ki je obenem tudi parodija, saj meri na dve Mahničevi lastni satiri. Prva je »Indija Komandija«, ki je leta 1884 s podnaslovom »O stoletnici francoske revolucije Slovencem v spomin« izhajala v *Slovenцу* in je bila pet let zatem ponatisnjena v *Rimskem katoliku*. V njej »dr. Mahnič« v polemiki s Stritarjem smeši nasledke revolucionarnega oziroma liberalnega »osvobajanja«, karikirano zasoljene s sodobnejšimi anarho-komunističnimi zamislimi o družbeni preureditvi – kar se seveda konča z (distopično) katastrofo.⁶ Druga satira, na katero je meril liberalni prvak, je podlistek »Iz dnevnika Štefana Hodulje«, ki je izhajal leta 1889 v

⁶ Komandija je konservativna dežela, kjer vladajo red, zvestoba veri in vladarju, nezaupanje do široke izobrazbe množic in značilna skepsa do javnih ustanov: »Nimamo ne mestnih vrtov, ne umetnih vodometov, ne javnih kopališč, ne javnih knjižnic, ne muzejev« (Mahnič 1889: 541) – nepotrebnih zadev, zaradi katerih ljudje plačujejo »ogromnega davka«. A ko Tonek v deželo prinese »solnce svobode«, ki kulminira v razlastnitvenju in kolektivizaciji, seveda sledi klavrn razpad sistema. Pripomniti je mogoče, da bi se s takšno kritiko vsaj v neki meri lahko poistovetil tudi Tavčar, ki je po prvi svetovni vojni tako odločno grmel proti boljševikom.

Rimskem katoliku. Njen avtor je seveda Mahnič, ki pa svoje avtorstvo dvakrat premesti: pod besedilo je podpisan »Tone od Kala«, profiliran kot preprosti, neuki konservativec – še ta pa bralcem zgolj prenaša zgodbe in doživetja nekega Mihe Cencija, imenovanega tudi Štefan Hodulja.

Fiktivni Hodulja »hodulji« po svetu, zapisuje popotna opažanja na lističe in se, splošno rečeno, norčuje iz liberalno-narodnjaških vrednot, kakršne je zastopal Tavčar. Med njegovimi zapiski najdemo tudi skrajno seksistične misli o ženskah in njihovi prirojeni (ne)inteligenci ter zaničljiva stališča o njihovem izobraževanju. Še pred resnim pojavom feminizma na Slovenskem torej Mahnič skozi Hoduljev lik prvi odločno artikulira antifeministična stališča in svari pred nevarno revolucijo, po kateri bo gospodarilo krilo, hlače pa bodo hlapčevale. V tem kontekstu se v Hoduljevem samogovoru pojavi tudi razvpita *tezalnica*: »[K]ar se tiče žensk, je bilo vedno in vselej moje trdno prepričanje, da bi se jim jeziki vsaj za tretji del prirezali in bi jih vse doma pozaprli mej štiri zidove in jim glavo vklenili v natvezavnico, da bi se ne mogla nobena dvanajst mesecev ozreti ne ne levo ne na desno« (Tone od Kala 1889: 403). Bizarna zamisel ni ostala brez odmeva: fiktivni pripovedovalec (Tone od Kala) se uredniku (Mahniču) v naslednji številki pritožuje, da se je proti njemu »zarotila cela Slovenija, koliker je ženskega spola« (523). Odgovor troedinega avtorja (»Hodulja, jaz in vi«, piše Tone od Kala) je zopet, milo rečeno, neposrečen: ženskam bi nejevoljo »še lahko odpustil, saj je vže znano, da ženske imajo kratko pamet« (524) – pač pa zamera velja tistim (moškim), ki ne razumejo, da satirik »vpotreblja besede v nepravem pomenu« (525).

V nasprotju z Mahničem, ki se v omenjenih spisih kaže kot povprečen in mestoma nespreten satirik, je Tavčar uporabil svoj izjemni literarni talent, izkoristil nasprotnikove šibkosti in udaril v živo – tokrat brez rokavic.⁷ Kako je kritika zadela Mahniča, priča njegov odziv na začetku leta 1892: nasprotniku je očital skrivanje za psevdonomom, še zlasti pa je poskušal dokazati, da dr. Nevesekdo ni pravičen satirik, saj ta »sme smešiti le one nazore, katere nasprotnik res izraža ali zagovarja, a ne mu navlašč podtikati drugih smešnih nazorov« (Mahnič 1892: 116). Ocenil je, da delo ni satira, temveč zlohoten pamflet, neposreden napad na katoliške resnice, duhovščino in celibat, ki ga vodi sovraštvo proti

⁷ Tavčar je bil načelno naklonjen slogaštvu, a Mahničev radikalizem ga je odbijal, skrbel ga je poskus politične konsolidacije njegove grupacije, motila so ga tudi Mahničeva protinacional(istič)na stališča. Mahnič je bil brez dvoma klerikalni fanatik, iznajditelj figure »notranjega sovražnika« – liberalizem je zanj zanikanje krščanstva, »katoliški liberalizem« pa še hujša kuga. A tudi Tavčar je bil nacionalistični fanatik, ki je menil, da je treba nacionalne mlačneže zatreti kot »gade«. Tako kot Mahnič v svojih spisih ni videl možnosti pomiritve z liberalci (in celo liberalnimi katoliki), je Tavčar v tistem času dokončno odklonil možnost kompromisa s klerikalnimi radikali, kajti s »takimi ljudmi ni pomirja!« (Tavčar 1959: 68).

katolicizmu nasploh. Marja Boršnik meni – in ta ocena bo verjetno bolj točna –, da Tavčarju »ni šlo za to, da bi napadal načela katolicizma«, temveč za to, da bi »karikiral oblast, ki si jo katolicizem lasti v posvetnih rečeh« (Boršnik 1954: 341). A ob tem ne smemo spregledati, da Tavčar ne napada le načelno, temveč neposredno, *ad hominem*: kot je opazil že Slodnjak, je »groteskno poenostavil« nasprotnikove nazore in »napravil iz Mahniča karikature«, ki jo občasno pretira »v nepotrebno osebno sramotenje« (Slodnjak 1961: 264). Drži, Tavčar vse to v resnici počne – karikira, pretirava, sramoti, se skriva za psevdonomom in drugim podtika »smešne nazore«. Toda ali tega ne počne tudi satirik Mahnič (alias Tone od Kala), ki ravno tako pretirava, karikira in podtika (npr. liberalcem anarhistične nazore) ter distopično prikazuje skrajne konsekvence vladavine nasprotnika – snuje »pošasti prihodnih časov, da bi plašil sedanje« (Mahnič 1892: 123)? Zdi se torej, da je ena največjih Mahničevih težav ta, da je umetniško manj uspešen od Tavčarja. »Dr. Nevesekdo« v soočenju dveh literarnih avatarjev enostavno prekosi »Toneta od Kala« – satirične besede v *nepravem pomenu* suče neprimerno bolj spretno.

A za konec se vendarle za hip vrnimo k vprašanju cenzure in se vprašajmo, koliko je strah liberalcev pred klerikalno cenzuro, uprizorjeno v povesti *4000*, upravičen? Berimo zaključne misli Mahničevega protinapada:

Nedavno smo brali, da se je »Ljub. Zvon« prepovedal dijakom novomeškega gimnazija. No vender!! Kdaj bi se bilo vže moralo to zgoditi ne le v Novem mestu, ampak po vseh slovenskih gimnazijah [...] In vender navzlic temu – nahajata se še, kot sotrudnika pri *takem* listu – dva slovenska *katoliška* duhovna: Gorazd in Fekonja!! (Mahnič 1892: 125)

Pritisk na stanovske kolege, naj ne sodelujejo s spornimi revijami (spomnimo se tudi afere s *Slovanom*) in »mehki« nadzor nad čtivom gimnazijcev morda ne sodita v ožjo domeno raziskav uradne cenzure – a vseeno ostajata pomemben in upoštevanja vreden problem, ko razmišljamo o mehanizmihi utišanja v bolj splošnih okvirih.

Prepoved uprizoritve *Tugomerja* in Tavčarjev protest proti gledališki cenzuri (1900)

Gledališče v habsburški monarhiji je v nasprotju s tiskanimi knjigami tudi po marčni revoluciji ostalo podvrženo strogi in pedantni predcenzuri, ki je proti koncu 19. stoletja pomembno zaznamovala porajajočo se slovensko dramatiko. Čeprav je cenzorjev rdeči svinčnik večino besedil le »očistil«, je na podlagi zastarele Bachove zakonodaje (gl. Občni 1850) nekaterim dramam učinkovito zaprl pot na odrske deske. Med najbolj odmevne takšne primere na prelomu

stoletja nedvomno sodi Jurčič-Levstikov *Tugomer*, ki je sicer v tiskani obliki brez težav izšel že leta 1876. Prepoved uprizoritve ene prvih resnih slovenskih gledaliških iger je Tavčarja kot politika in pravnika vodila v odločno soočenje z uradno cenzuro. Oglejmo si kronologijo cenzure *Tugomerja*.⁸

9. januarja 1900 je ljubljansko Dramatično društvo vložilo prošnjo za uprizoritev »Jurčičeve žaloigre ‘Tugomer’ v tukajšnjem Deželnem gledališču« (Ugrinović 2001: 78). Kmalu zatem, 23. januarja, je prejelo odlok, da deželno predsedstvo v skladu s § 3 gledališkega reda »predstavljanje te igre prepove z oziroma na njeno tendenciozno vsebino in ker bi predstavljanje iste razpor mej narodi mogoče pospeševalo« (78). Že dva dni pozneje, 27. januarja, je Ivan Tavčar vložil priziv na deželno vlado, v katerem je trdil: »Po zgoraj citiranem navodilu mora biti igra, da se jo sme prepovedati, naravnost – ne le ‘mogoče’ – pripravna vzbujati sovražnost mej narodi. To pa se o Jurčičevi žaloigri nikakor ne da kriviti [...]« (79). Skliceval se je na dejstvo, da državni pravdnik ni ukrepal zoper tiskano izdajo drame, ki je v knjižni obliki že dolgo na trgu, in od tod izpeljal, da igra ne more biti problematična, saj je »občinstvu obče znana. Z nje predstavljanjem se torej občinstvu ne poda nič novega [...] In končno se vrši dejanje igre v davno preteklem času, ki nima s sedanjostjo nobene zveze« (79). Na zadnji strani dopisa najdemo še pripis, da je »društvo naše samo že poskrbelo za to, da se igra niti od daleč ne more smatrati kot tendenciozna«, v ta namen pa so rokopisu priložili tiskano knjigo in cenzuri predlagali komparativno študijo, ki naj dokaže, »koliko se je igra spremenila v svrhu predstavljanja« (79).

Zaradi Tavčarjevega priziva je moral tedanji ljubljanski gledališki cenzor, policijski uslužbenec Oskar Wratschko, za notranje ministrstvo na Dunaju sestaviti obsežno (nemško) poročilo. V njem je poudaril, da »velja Tugomer od svojega izida v Slovenski knjižnici tako v nemških krogih kot pri Slovencih za tendenčno igro (Tendenzstück), naperjeno zoper Nemce« (Smolej 2023: 44) in v nadaljevanju trditev podrobneje ilustriral z navajanjem spornih mest. Medtem ko se je o usodi priziva odločalo na najvišji ravni, sta Tavčar in Hribar 11. aprila 1900 v kranjskem deželnem zboru sprožila živahno diskusijo o delovanju cenzure. V njej je Tavčar kritiziral dvojna merila ljubljanske cenzure, ji očital pristranost do slovenskih besedil, duhovito izpostavil posmehu malenkostnost cenzurnih posegov ter zahteval več svobode v teatru. Oglejmo si nekaj poudarkov iz diskusije, ki jo Tavčar odpira z namenom, da bi spregovoril

⁸ Na splošno o gledališki cenzuri v tem času prim. Perenič 2021, Mihurko Poniž 2023 in Smolej 2023a, o cenzuri *Tugomerja* pa zlasti Ugrinović 2001 in Smolej 2023. Na spletu je tudi nov digitalni arhiv (Gledališka 2023), kjer je dostopna celotna ohranjena cenzurna dokumentacija v zvezi s *Tugomerjem*: <https://sidih.github.io/cenzura/>.

nekaj resnih besed o tisti gledališki cenzuri, ki mori prejkone tudi nemško gledališče, ki pa *naravnost zatira naše slovensko gledališče*. Pri nas v Avstriji, kakor je znano, uživamo tu na papirju veliko svobodo, ki je zajamčena v temeljnih zakonih, ki pa takoj izgine s površja in se v nič raztopi, če le kje kak kardinal kje kihne ali pa se kak škof pri kakem ministru oglasi. [...] Torej pri nas teoretično velja svoboda, v praksi uživamo pa tako malo svobode, da morda nobena država ne tako malo. [...] Imamo sicer svobodo mišljenja, svobodo prostega razvitja na umetniškem polju, ali kadar hoče kak umetnik svoj proizvod praktično uveljaviti, je takoj vlada z zastarelim gledališkim redom iz leta 1851. pri roki, da dotični umotvor obstriže in obrije ali osmоди, tako, da od prvotnega umotvora skoraj čisto nič ne ostane. Jaz bi o teh stvareh ne govoril, pa v zadnjem času je naša gledališka cenzura postala že tako nadležna in tako sitna, da je v resnici skrajni čas, da se temu *duševnemu terorizmu* nekoliko upremo. (Stenografični 1900: 120–121, poud. MD)

Tavčar svoje trditve podkrepi s cvetoberom bizarnih cenzorskih odločitev ter dokazuje, da ima ljubljanska gledališka cenzura dvojna merila: medtem ko nemške predstave ocenjuje manj strogo, je do slovenskih, kot sta *Rokovnjači* ali *Deseti brat*, neizprosna in malenkostna. Kdo bo sploh še hotel kaj pisati, se sprašuje Tavčar, »ako bo cenzura s svojimi škarjami ščipala take nedolžnosti, kakor jih je ščipala v navedenih slučajih?« (Stenografični 1900: 122). A vsi ti primeri so v resnici le uvertura v pravi, resnejši problem, ki ga Tavčar postavi pred poslance – to je prepoved *Tugomerja*:

Kakor je visoki zbornici znano, hotelo je Dramatično društvo napraviti nek literarični poskus in na odru uprizoriti Jurčičevega »Tugomera«. »Tugomer« je delo, ki ima brezdvajbeno veliko literarno vrednost, in jako interesantno bi bilo poskusiti in videti, ali se ne da spraviti z uspehom tudi na gledališke deske. Ker smo pa poznali slabosti naše cenzure in vedeli, da je grozno občutljiva, je že Dramatično društvo vse potrebno napravilo, da se ne bi od strani cenzure ugovarjalo. Igra se peča z Nemci, snov je vzeta iz tistih bojov med Nemci in Slovani ob Labi, ki so se vršili pred toliko in toliko stoletji. Dramatično društvo pa ni hotelo nobenega izzivati in je bilo še celo tako ponižno, da je reklo, da igra ne bo nikjer napravila neprijetnega utisa, dajmo sami že vse tisto črtati, kar bi se utegnilo tolmačiti kot hujskanje proti nemški narodnosti.

To se je res zgodilo, in da boste videli, kako daleč je šlo Dramatično društvo, povem Vam, da smo Nemce zamenjali s Franki, tako da v igri ni bilo najti besede o Nemcih, ampak samo o Frankih.

Dasiravno smo torej polovico drame sami črtali, dasiravno je deželna vlada vedela, da se gre samo za literarični poskus, dasiravno smo mesto Nemcev tiste stare Franke izvlekli na dan, vendar nismo našli milosti pri vladi [...] (Stenografični 1900: 122)

Obtožujoči ekspozje Tavčar sklene z odločnim stališčem, da gledališka cenzura ne bi smela več delovati na način, »ki je za stoletje, v katerem živimo, naravnost nedostojen in nedopusten« (Stenografični 1900: 122).

Deželni predsednik Viktor baron Hein je v uglajenem odgovoru cenzuro seveda vzel v bran in oporekal zlasti Tavčarjevi tezi, da je pristranska in da slovenskih in nemških predstav ne meri z istim vatlom. Veljavni gledališki red

pač določa, da se »oder ne izkorišča in ne zlorablja za hujskanje proti različnim narodom v naši deželi ali državi«, kar je z vidika oblasti zelo pomembno, kajti v »našem času prepir narodov pretresa celo državo« (Stenografični 1900: 122). Predlagatelji so po njegovem mnenju dobro vedeli, da ima drama hujskaški potencial in so ravno zato korigirali besedilo – toda s takšnimi popravki se po njegovem »cela tendence te drame« ni spremenila (122).⁹

V vse bolj razgretim nadaljevanju debate je Hribar kritiziral »gospoda cenzorja deželne vlade« (Wratschka, ki v diskusiji sicer ni imenovan), obžaloval, da je Dramatično društvo dramo sploh popravljalo, ter *Tugomerja* branil pred očitki, da neti mednacionalno nestrpnost, ter še zaostрил Tavčarjeve očitke o pristranskosti. Koordinirani poslanski napad dvojice Tavčar-Hribar, natančno zabeležen v stenografskem zapisniku seje, je že dan po seji na naslovni strani obširno citiral in povzemal *Slovenski narod* (Anon. 1900). Toda ne priziv ne burna deželnozborska diskusija v tem primeru nista obrodila sadu. 18. julija sta Tavčar in Dramatično društvo prejela zavrnitev pritožbe z dunajskega notranjega ministrstva: upi za uprizoritev »klasičnega« slovenskega gledališkega komada so bili pokopani. Boj za uprizoritev se je resda nadaljeval tudi v prihodnjih letih – a *Tugomer* pred razpadom monarhije kljub vsemu ni mogel na oder.

Afera *Gospodin Franjo* in obračun s Slovensko matico (1913–1918)

Drugo pomembno Tavčarjevo soočenje z uradno cenzuro je povezano z afero »Franjo«. Tudi tokrat problematični literarni tekst ni bil Tavčarjev: njegov avtor je bil danes manj znani pripovednik Fran Maselj – Podlimbarski (1852–1917). Ta je v svojem osrednjem literarnem delu, romanu *Gospodin Franjo* (1913), kritično popisal razmere v Bosni, ki jo je po berlinskem kongresu leta 1878 zasedla Avstro-Ogrska. Roman je izdala Slovenska matica in sprva ni imel težav s cenzuro. Afera je izbruhnila šele po začetku prve svetovne vojne, ko je slovanofilstvo postalo problem. Ljubljansko tožilstvo je roman zaseglo, deželno sodišče pa je 5. septembra 1914 potrdilo zaseg ter odredilo uničenje zaseženih izvodov in razpustitev celotne naklade, pri čemer je sodbo utemeljilo z dejstvom, da avtor odkrito hujska lokalno prebivalstvo proti avstrijski oblasti in deluje separatistično:

⁹ Podroba analiza Jurčič-Levstikovega teksta bi pokazala, da je imela cesarska cenzura vendarle kar nekaj upravičenih razlogov, da *Tugomerja* ne spusti v gledališče. A to vprašanje presega domet tega pregleda.

Roman ima izrazito politično tendenco. Opisuje podrobno, da je okupacija Bosne in Hercegovine po avstro-ogrski monarhiji prinesla deželi vse drugo nego blagoslov, ter da je spravila prebivalstvo v še večjo bedo. Nazorno slika po očitvidno napačnih in izmišljenih dogodkih grozno popačenost in samovoljnost civilnih in vojaških oblastev ter skuša naščuvati domače prebivalstvo zoper ta oblastva (§ 300 k. z.). Posebno poudarja tlačjenje srbskega dela prebivalstva ter odobruje z raznovrstnimi simpatičnimi opombami puntarske pokrete Srbov Bosne in Hercegovine, kar jasno kaže zlasti konec pripovedi. S tem pa cika na odtrganje spojenih dežel od enotne državne zveze (§ 58c k. z.). (Šlebinger 1931a: XV–XVI)

Maslja so doletele hude sankcije. 18. marca 1915 je izgubil častniški čin in bil odpuščen iz vojske, njegove nadaljnje objave so bile cenzurirane, naposled pa je bil kot »veleizdajnik« junija 1916 izgnan v Pulkau blizu moravske meje. Tam je oboleli pisatelj, ki si je neuspešno prizadeval vrniti se v domovino, 18. septembra 1917 umrl zaradi kapi.¹⁰

Masljeva zgodba je brez dvoma ena najbolj tragičnih cenzorskih afer v zgodovini slovenske književnosti. Toda najostrejši udarec v resnici sploh ni bil namenjen upokojenemu častniku: oblasti so namreč zaradi objave romana še bolj drastično kaznovale založnico. Slovenska matica je že takoj ob začetku vojne obveljala za politično sumljivo, njen jugoslovansko orientirani predsednik Fran Ilešič pa je bil eden prvih, ki so se znašli pod ključem. 16. septembra 1914 je deželno predsedstvo »zaradi prekoračenja njenega statuaričnega delokroga« (Kos 1966: 11) izdalo odlok o razpustitvi Matice. Pri tem se je sklicevalo na ustanovitveni dokument, ki je Matici prepovedoval vsakršno politično udejstvovanje. Kot izrecni povod je navajalo Masljev roman, ki »ima izrečno politično tendenco«; da pa je društvo »svoj po pravilih določeni namen opustilo in pričelo veleizdajniško delovanje, je razvidno tudi iz dejstva, da je njegov tačasni načelnik prof. dr. Franc Ilešič zaradi suma veleizdaje zaprt« (12). Dan pozneje, 17. septembra, je sledila policijska likvidacija Matice, zaseg njenih prostorov in premoženja – prava katastrofa, ki jo je kot dodeljeni prokurator zapečatil nemški notar Anton Galle, ki je Matico finančno povsem onesposobil, saj je njeno premoženje zapisal v vojno posojilo.

Sledil je dolgoletni boj za ožvitev ene osrednjih slovenskih kulturnih ustanov, v katerem se je odlikoval zlasti Ivan Tavčar. Izkušeni pravnik je spisal pritožbo, o kateri je v *Slovenskem narodu* 24. julija 1917 takole poročal: »'Slovenska matica' je po svojem pravnem zastopniku vložila te dni pritožbo na državno sodišče, da se je s postopanjem oblasti proti njej kršil državni osnovni zakon o zborovalni in združevalni pravici državljanov« (Anon. 1917: 2). Tavčar oriše kronologijo dogodkov od izida romana in odloka o razpustitvi Matice do neuspešne pritožbe

¹⁰ Podrobneje o Masljevi usodi prim. Dovič 2023b, Ilešič 1917, Šlebinger 1931 in Vrhovnik 1922.

zoper ta odlok. V nadaljevanju dokazuje, da Matica z izdajo romana ni prekorala statuta in da je utemeljitev razpusta nelegitimna:

Glasom svojih štatutov je »Matica Slovenska« upravičena izdajati in zalagati romane, tudi romane tendenčne vsebine, kakršne nahajamo v vseh literaturah celega sveta. In prav tak tendenčni roman in prav nič drugega je tudi »Gospodin Franjo« [...] Cela vsebina knjige je le *kritika nezdravih razmer* v upravi Bosne in Hercegovine in to povsem dopustna kritika. (Anon. 1917: 2)

Tavčar nadalje (nekoliko neprepričljivo) zatrjuje, da pisatelj kot častnik cesarske armade sploh ne more biti »veleizdajnik«, poudari, da je bila knjiga spisana leta 1913, torej »za časa, ko se o svetovni vojni nikomur še sanjalo ni«, in da je bila že takrat predložena cenzuri – kako je torej mogoče, da »prekorači 'Matica' svoj delokrog, ako izda knjigo, ki je bila od cenzure izrecno odobrena?« (Anon. 1917: 2). Smiselno opozarja, da je knjiga postala problematična šele po izbruhu vojne, ko je nastopil »absolutni režim« grofa Stürgkha in se je »vohalo veleizdajništvo v najbrezpomembnejših izrekih in so se vršili veleizdajniški procesi na vseh koncih in krajih« (2). Posebej poudari, da vnovična ocena knjige s strani visokih uradnikov ministrstva ni potrdila veleizdajniških tendenc.¹¹ Kritičen je tudi do argumenta, da je bil predsednik Matice Ilešič osumljen in zaprt, saj mu na koncu niso mogli ničesar dokazati. Še zlasti pa je ogorčen nad materialnim vidikom sankcij:

Toda »Matica« je bila še huje kaznovana. Njeno premoženje je bilo zaplenjeno ter izročeno kuratorju, ki se je s tako vneto posvetil izročeni mu skrbi, da je »Matica« danes gospodarsko skoraj uničena. Kurator notar Galle je namreč s privoljenjem deželne vlade prav vse »Matičino« premoženje (nad 200.000 K) spremenil v vojno posojilo, zadovoljil se ni samo z razpoložljivo svoto, ampak je nasprotno obremenil še hišo za 40.000 K, kakor je tudi lombardiral kupon podpisanega vojnega posojila za ogromne svote, tako da društvo danes, ko naj prične zopet z rednim delovanjem, *nima vinarja, ki naj ga v roke vzame*. Matica si bo tudi za to iskala primerneга zadoščenja. (Anon. 1917: 2)

Pritisk Tavčarja in slovenskih poslancev v dunajskem parlamentu leta 1917 je naposled vendarle obrodil sadove. Avstrijski notranji minister je moral »razveljaviti odlok kranjske deželne vlade o razpustu Slovenske matice in začela se je počasna, neenakomerna, čeprav vztrajna obnova društva« (Bernik 1964: 26). Delovanje težko prizadete ustanove je bilo zares obnovljeno šele v zadnjem letu velike vojne, po prvem občnem zboru 28. februarja 1918. Ljubljanski policijski komisar je tedaj grozil, da bo Slovensko matico ponovno razpusil, če bo za

¹¹ Gre za Wenedikterjevo in Žolgerjevo poročilo o (re)cenzuri, ki ni potrdilo, da bi Masljev roman dejansko predstavljal državno nevarnost (Kos 1966: 13–14).

predsednika izvoljen Ilešič (Kos 1966: 14) – in tako je vodenje med leti 1918 in 1920 prevzel Ivan Tavčar, Matičin najodločnejši pravni zagovornik.

Zaključek

Tavčar se je z uradno cenzuro habsburške monarhije sporadično srečeval kot časnikar (konfiskacije, gledališka cenzura), z »neuradno« pa tudi kot izdajatelj (*Slovan*). Njegova literarna dela sicer niso bila neposredni predmet cenzure, čeravno je novela »Vita vitae meae« leta 1889 doživela (neupravičeno) kritično obravnavo v državnem parlamentu, razvpita satira *4000* (1891) pa je polemično prikazala distopično vizijo skrajno cenzurirane družbe in razklala slovenski javni prostor. Toda vsaj dvakrat se je Tavčar odločno soočil tudi z uradno cenzuro. Kot pravnik in deželni poslanec je ob prepovedi uprizoritve *Tugomerja* leta 1900 načelno interveniral zoper »duševni terorizem« gledališke cenzure, ob aferi z Masljevim romanom pa je kot pravnik zavzeto branil interese razpuščene Slovenske matice (1914–1917). Medtem ko je v strastnih časniških in literarnih polemikah vse bolj odločno kritiziral (klerikalno) omejevanje svobode govora (zagovor Aškerca in Gregorčiča, polemika z Mahničem), se je s posegoma v omenjena spora profiliral kot eden vodilnih slovenskih intelektualcev, ki so se na začetku 20. stoletja uradni cenzuri zoperstavili z liberalnih in nacionalističnih izhodišč.

Literatura

ANON. 1889 [Fran Levec]: »Ljubljanski zvon« in njegov urednik pred državnim zborom, *Ljubljanski zvon* 9/5, 316–319.

ANON. 1900: Deželni zbor kranjski. VII. seja dne 11. aprila 1900, *Slovenski narod* 84 (12. april), 1–2.

ANON. 1917 [Ivan Tavčar]: Pritožbe »Slovenske Matice«, *Slovenski narod* 167 (24. julij), 2.

France BERNIK, 1964: *Sto let kulturnega poslanstva. Slovenska matica 1864–1964*. Ur. France Bernik. Ljubljana: Slovenska matica.

Marja BORŠNIK, 1954: Opombe. Ivan Tavčar: *Zbrano delo* 4. Ur. Marja Boršnik. Ljubljana: DZS. 309–359.

Marja BORŠNIK, 1966: Opombe. Ivan Tavčar: *Zbrano delo* 3. Ur. Marja Boršnik. Ljubljana: DZS. 381–444.

Marijan DOVIČ, 2023: Mehka cenzura trdih besedil: od Trdinovih satiričnih hrušk do nacionalističnih bajk. Varaždin: HAZU. *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin* 34, 51–70.

Marijan DOVIČ (ur.), 2023a: *Slovinci in cesarska cenzura od Jožefa II. do prve svetovne vojne*. Ljubljana: ZRC SAZU, NUK.

Marijan DOVIČ, 2023b: »Veleizdajnik« Podlimbarski in zaplenjeni *Gospodin Franjo*, *Slavištična revija* 71/3, 225–240. doi: 10.57589/srl.v71i3.4121.

GLEDALIŠKA 2023 = Gledališka cenzura in uprizoritve Dramatičnega društva v Ljubljani (1873–1914). *Digitalni repozitorij*. Ur. Katja Mihurko Poniž. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino. <https://sidih.github.io/cenzura/index.html>.

Ivan HRIBAR in Ivan TAVČAR, 1887: Poslano, *Slovenec* 15/69 (28. marec), 4.

Fran ILEŠIČ, 1917: Podlimbarski, *Ljubljanski zvon* 37/11–12, 600–603, 655–659.

Janez KOS, 1966: Roman Gospodin Franjo in razpust Slovenske matice, *Kronika* 14/1, 11–14.

Janez LOGAR, 1951: Opombe. Janez Trdina: *Zbrano delo* 3. Ur. Janez Logar. Ljubljana: DZS. 569–629.

Janez LOGAR, 1955: Opombe. Janez Trdina: *Zbrano delo* 7. Ur. Janez Logar. Ljubljana: DZS. 365–430.

Anton MAHNIČ, 1889: Indija Komandija, *Rimski katolik* 1, 534–548, 636–653.

Anton MAHNIČ, 1890: Naši realisti pa realizem, *Rimski katolik* 2, 362–385.

Anton MAHNIČ, 1892: Slovstveno-kritični 'quodlibet', *Rimski katolik* 4, 113–125.

Katja MIHURKO PONIŽ, 2023: »Nemoralno samo po sebi«: gledališka cenzura in vzgoja nravi v dolgem 19. stoletju. *Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju*. Ur. Marijan Dovič. Ljubljana: Založba ZRC. 361–380.

OBCNI 1850 = *Občni državni zakonik in vladni list za avstrijsko cesarstvo. Leto 1850. Četrty razdel*. Dunaj: c. kr. dvorna in državna tiskarna.

Urška PERENIČ, 2021: Literary Censorship and the Dramatic Society in Ljubljana (1891–1904), *Slavica Tergestina* 26/1, 297–322.

RESNICKI [Josip Marn], 1887: Poslano. *Slovenec* 15/68 (26. marec), 4.

Barbara SIMONITI in Iztok SIMONITI, 2023: Komentar k romanu Ivana Tavčarja 4000. Ivan Tavčar: *4000*. Ljubljana: Založba ZRC. 5–30.

Anton SLODNJAK, 1961: Realizem II. *Zgodovina slovenskega slovstva III*. Ur. Lino Legiša. Ljubljana: Slovenska matica.

Tone SMOLEJ, 2023: »Dasiravno smo mesto Nemcev tiste stare Franke izvlekli na dan, vendar nismo našli milosti pri vladi«. Cenzura *Tugomerja*. *Obdobja* 42. Ur. Andraž Jež. Ljubljana: Filozofska fakulteta UL. 43–48.

Tone SMOLEJ, 2023a: »Predstava dovoljuje se izpuštvši rdeče označena mesta«: gledališka cenzura tujega repertoarja v Ljubljani (1898–1912). *Slovenski literati in cesarska cenzura v dolgem 19. stoletju*. Ur. Marijan Dovič. Ljubljana: ZRC SAZU. 381–400.

STENOGRAFIČNI 1900 = Stenografični zapisnik sedme seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 11. 4. 1900. *Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani (29. 12. 1899 do 5. 5. 1900)*. Ljubljana: Deželni odbor kranjski. 120–121.

Janko ŠLEBINGER, 1931: Opombe. *Fr. Maslja - Podlimbarskega zbranih spisov IV. zvezek. Gospodin Franjo. 2. del.* Ljubljana: Tiskovna zadruga. 833–907.

Janko ŠLEBINGER, 1931a: Uvod. *Fr. Maslja - Podlimbarskega zbranih spisov IV. zvezek. Gospodin Franjo. 1. del.* Ljubljana: Tiskovna zadruga. V–XX.

Ivan TAVČAR, 1891: *4000. Času primerna povest iz prihodnjih dob. Po vzorih dr. Ničmaha napisal dr. Nevésekdo.* Ljubljana: Ivan Tavčar.

Ivan TAVČAR, 1959: *Zbrano delo. Knj. 8. Ocene in polemike; Pisma; Dodatek.* Ur. Marja Boršnik. V Ljubljani: Državna založba Slovenije.

Ivan TAVČAR, 1966: *Zbrano delo. Knj. 3. Med gorami; Zgodovinske povesti; V Zali.* (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev). Ur. Marja Boršnik. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

TONE OD KALA [Anton Mahnič], 1889: »Iz dnevnika Štefana Hodulje«. *Rimski katolik. Prvi tečaj.* Ur. Anton Mahnič. Gorica: Hilarijanska tiskarna. 402–409.

Janez TRDINA, 1955: *Zbrano delo 7.* Ur. Janez Logar. Ljubljana: DZS.

Ana UGRINOVIĆ, 2001: *Cenzura in prepoved gledališča.* [Diplomsko delo.] Ljubljana: AGRFT.

Ivan VRHOVNIK, 1922: *Slava Podlimbarskemu! Narodnemu mučeniku Franu Maslju v spomin napisal Ivan Vrhovnik.* Ljubljana: Šentpeterski podružnici Družbe sv. Cirila in Metoda.

Summary

FROM THE “HALBERD IN THE RIBS” TO “MENTAL TERRORISM”: IVAN TAVČAR AND CENSORSHIP

Like all important Slovenian writers of his time, Ivan Tavčar (1851–1923) encountered official censorship and its less formal siblings in various ways. The article first outlines Tavčar's indirect contacts with censorship: the examination of his short story “Vita vitae meae” (1883) in the Vienna Parliament in 1889, the affair surrounding Janez Trdina's allegedly obscene feuilleton “Hrvaški spomini” (“Croatian Memoirs”, 1885–1887), which in 1887 led to the end of the journal *Slovan* (*The Slav*), published by Ivan Tavčar and Ivan Hribar, and finally the satire *4000* (1891), in which Tavčar outlined a (censored) dystopian future in a polemic against the clericalism of Anton Mahnič's, thus triggering a fierce controversy. Although these cases were not censorship in the strict sense of the word, Tavčar later also took a firm stand against official state censorship. In 1900, as a regional deputy, he protested against theater censors in Ljubljana in connection with the ban on a performance of the tragedy *Tugomer* by Josip Jurčič and Fran Levstik (the book version had already been published in 1876). In 1914, he passionately campaigned against one of the most repressive interventions of his time—the confiscation of Fran Maselj's “treasonable” novel *Gospodin Franjo* (*Mr. Franjo*, 1913) and the brutal dissolution of the Slovenska Matica. Although censorship never directly affected his literary works, these two conflicts made Tavčar one of the leading Slovenian intellectuals who publicly challenged censorship at the beginning of the twentieth century.